
УДК 81-116.6

Іван Матвіяс (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ СИНТАКСИСУ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ ВАРІАНТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглянуто особливості синтаксису, якими західноукраїнський варіант літературної мови відрізнявся від загальноукраїнської літературної мови.

Ключові слова: *варіант літературної мови, словосполучення, синтаксична конструкція, просте речення, складне речення.*

Східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови ХІХ — початку ХХ ст. розрізнялися на всіх структурних рівнях, зокрема й на синтаксичному. Побудова простих і складних речень в обох варіантах майже не відрізнялася. Це було зумовлене тим, що й говори, на яких ці варіанти базувалися, щодо синтаксису диференціювалися слабо. Найвиразніше західноукраїнський варіант літературної мови виділявся говірковою побудовою словосполучень, які є лексико-синтаксичним матеріалом при формуванні речень [2: 37].

У західноукраїнському варіанті літературної мови свою специфіку мало поєднання повнозначних частин мови з прийменниками, які характеризувалися особливою говірковою звуковою будовою і своєрідним значенням:

д (з дав. відм.) ‘до’ (*д братови, д нені, д хаті, д нему, д вам, д собі*);
ід, ідо (з дав. відм.) ‘до’ (*ід дідови, ід дворови, ід могилі, ід ньому, ід собі, ідо мні*);

діля (з род. відм.) ‘для’ (*діля нього, діля себе*);

запро (із знах. відм.) ‘через’ (*запро різанину*);

к, ік (з дав. відм.) ‘до’ (*к отцеви, к столови, ік Грицеви, ік стіні*); цей прийменник уживався також у східноукраїнському варіанті літературної мови;

през, проз (із знах. відм.) ‘через’ (*през ліс, през долину, проз двір*).

© І. Г. МАТВІЯС, 2011

Особливості синтаксису в західноукраїнському варіанті літературної мови

Найвні в загальноукраїнській літературній мові прийменники в західноукраїнському варіанті нерідко вживалися в іншому значенні:

без (із знах. відм.) 'через' (*проходив без поле, перескочив без яму*);

в (із знах. і місц. відм.) 'за' (*в добрі гроші*), 'з' (*покпився. в руській мові*);

до (з род. відм.) 'для' (*вода до пиття, коновка до поливання, окуляри до читання*), 'з' (*не до моєї вини*);

за (із знах. відм.) 'про' (*думав за тебе, питався за гроші, подбав за чоботи, чув за чарівника*);

здля (з род. відм.) 'через' (*здля лінивства*);

на (із знах. відм.) 'по' (*пішов на малини, на ягоди*), 'про' (*згадаєш на сироту, не забувай на мене, скажи на себе, пригадай на різні причини*), 'до' (*записався на університет, іду на міліцію, пішов на поліклініку*), 'серед' (*перший на всі гуцули*), 'для' (*будьте ласкаві на мене*), 'через' (*плачеш на мене*), 'від' (з місц. відм. — *виміг на нім*);

о (із знах. і місц. відм.) 'про' (*дбати о сина, не ходило о життя, молив о захист, просив о ласку, тяжко о посуду; думав о землі, згадаєш о щастю, говорити о грошах*), 'при' (*жив о хлібі*), 'в' (*був о голоді*), 'на' (*старша о кілька років, прийшов о величідні*), 'з' (*стіл о трьох ногах, дівчина о віях шовкових*);

об (з місц. відм.) 'про' (*мова об тім*);

по (з місц. відм.) 'між' (*бути по панах*);

при (з місц. відм.) 'на' (*при чім присягати*);

про (із знах. відм.) 'без' (*обійдеться про нього*), 'через' (*плачеш про мене, умлів про задуху, іду про люди*), 'для' (*сорочка про свято*);

у (із знах. відм.) 'на' (*забив у смерть, у сьомий раз*), 'за' (*у тиждень по сім*).

У ряді випадків прийменниковим словосполученням загальноукраїнської літературної мови у західноукраїнському варіанті відповідали безприйменникові: *братися навуки, книжки, письма* 'братися до науки, книжки, письма', *дати звагу* 'взяти до уваги', *дійшов мене лист 'до мене', домами світло погасло 'по домах', збиткуються вітиця 'над отцем', не достоявав того 'не настоював на тому', не можу втечи долі 'від долі' плакали молодця 'над молодцем', щастя своє піє 'про щастя співає'*.

Нерідко також прийменникові конструкції в західноукраїнському варіанті літературної мови відповідали безприйменниковим у загальноукраїнській мові: *взяти за слово* 'взяти слово', *день поза день* 'кожного дня', *досить на тім* 'досить того', *закликати на хлопців* 'закликати хлопців', *кланяюся до тата* 'кланяюся татові', *на меду напиватися* 'напиватися медом', *поклонився до дівчини* 'поклонився дівчині', *до котрих Франко симпатизував* 'котрим симпатизував', *симпатизував зі школою* 'симпатизував школі', *вчитися в чужій мові* 'вчитися чужої мови'.

У західноукраїнському варіанті літературної мови у словосполученнях іменників з числівниками *два (дві) — чотири* іменники часто виступали у формах колишньої двоїни (*дві руки, три дівці, чотири березі; дві оці, три слові, штири відрі, три дні, два люда, також два люде*).

При числівниках іменники інколи виступали у формі родового відмінка однини (*п'ять хлопа, трийцять люду*). Іменник *рік* міг сполучатися з кількісними числівниками у формі називного відмінка (*п'ять рік, десять рік, двадцять рік*), але такі конструкції засвідчувалися й у східноукраїнському варіанті літературної мови. Числівник міг виступати у формі називного відмінка в конструкціях місцевого відмінка — словосполученнях іменників і кількісних числівників з прийменником *по* (*по десять роках*). У словосполученнях кількісних числівників з іменниками — конструкціях родового відмінка — числівникова форма часом виступала у формі родового відмінка множини (*тисяч молотів*). Числівник як частина складеного підмета або головного члена в безособовому реченні вживався у формі родового відмінка (*п'ятьох робітників ладять нову хату, чотирьох їх несли тіло, вас є кількох*). Траплялися конструкції з підметом, вираженим формою родового відмінка самого числівника (*було трьох, сіло п'ятьох, кількох стануло на сторожі*). У конструкціях — сполученнях іменників із складеними кількісними числівниками, у яких останнім виступає числівник *один*, форми іменників могли вживатися в родовому відмінку (*двайцять один волів*) або числівник *один* виступав після іменників та сполучника *і* у формі називного відмінка (*двайцять стовпів і один, сто кіп і одна, сто слів і одно*). У конструкціях з іменниками в непрямих відмінках кількісні числівники могли вживатися у формі називного відмінка (*тих п'ять хлопців, тим п'ять хлопцям, тими п'ять хлопцями, о тих п'ять хлопцях; тисяча людям, з тисяча людьми; сорок волам, о сорок волах*) [1: 135-136]. Числівник чоловічого роду *півтора* виступав замість форми жіночого роду *півтори* (*півтора сотні*).

Із паралельно вживаних у західноукраїнському варіанті літературної мови, як і в загальноукраїнській літературній мові, конструкцій прямого додатка при перехідних дієсловах у формі називного й родового відмінків (*насти гуси і гусей, узяти серп і серпа*) виразно переважали первісні конструкції з називним відмінком (*вороги забрали діви, батьки кидають діти, побачив дівчата, убиває зайці, хліб і сіль їм не бракує*). Відмінним було керування дієсловами *витримати* (*витримати чомусь*, а не *щось*), *цуратися* (*цуратися кимсь*, а не *когось*). При дієсловах *ждати*, *чекати* прямий додаток частіше виражався формою іменника в називному відмінку з прийменником *на* (*ждати, чекати на гості, на діти*). Уживалася конструкція з прийменником *над* та іменником у формі називного відмінка (*він капітан над пушкаре*). Із паралельно вживаних нормативних конструкцій типу *поїхав до Києва* і *поїхав у Київ* у західноукраїнському варіанті літературної мови вживаними були переважно перші. З нормативних часових конструкцій з прийменниками *після* і *по* (*після обіду, по обіді*) в текстах західноукраїнської літератури переважали другі. У західноукраїнській літературній мові вживаною була конструкція *мене болить голова* 'у мене болить голова'.

Особливість синтаксису в західноукраїнському варіанті літературної мови становили конструкції родового відмінка (*несе він щось*

Особливості синтаксису в західноукраїнському варіанті літературної мови

потішного, серце знайшло щось недоброго, що се такого), зокрема родового відмінка частковості (яких вовків там лаять), а також неприйменникові конструкції давального відмінка належності (опікун дітям, звичай людям, він мені слабкий, забрав мені гроші, бо руське ми серце, ні ми брата, як гарбуз му лице).

У західноукраїнському варіанті літературної мови вживані були ненормативні конструкції з прийменником *по* і з формами іменних частин мови в давальному відмінку замість місцевого (*вітер скомлит по яругам, по особистим забаганкам, по своїм примхам*), але такі конструкції вживалися також у східноукраїнському варіанті літературної мови. Траплялися конструкції з формою питального займенника середнього роду замість чоловічого (*котре твій жених*), уживалися еліптичні конструкції типу *мені Ілько* 'мене звати Ілько'.

Своєрідність синтаксису в західноукраїнському варіанті літературної мови становило вживання архаїчних конструкцій з додатком — іменником у формі називного відмінка замість орудного (*гаразд цвів помеж миряни, бити чолом перед вороги, каже княжими слови, якими букви писав, плакав дрібними сльози, воркуєш з голуби, з соколи полюєш*).

Певною специфікою в західноукраїнському варіанті літературної мови характеризувалася побудова простих речень. У розповідних реченнях предикативна зв'язка *бути* у формі теперішнього часу зберігалася (*Він є учень; Пес є злий; Книжка є моя*). Ця ж дієслівна зв'язка вживалася в заперечних реченнях, що в загальнолітературній мові виступають з присудковим словом *нема* (*Моста не є*). Відповідно до нормативних безособових речень типу *Брата його нема вдома* вживалася особова конструкція *Брат його не є вдома* або *Брат йому не є вдома*. Щодо нормативних безособових речень з присудком, вираженим дієсловом *є*, і особових речень з присудком — формою дієслова *мати* (*У мене є гроші; Я маю гроші*), то в західноукраїнському варіанті літературної мови переважно вживалися другі.

У західноукраїнському варіанті літературної мови траплялася архаїчна питальна конструкція з прислівником *де* у значенні 'куди' (*Де ти йдеш?*). Відповідно до нормативних питальних речень із займенником *котрий* (*Котрий з вас це зробив?*) уживалася конструкція з одним займенником у ролі підмета (*Котрий це зробив?*).

Сурядне поєднання членів речення і речень виражалося ненормативними сполучниками:

єднальними: *а 'і', 'та'* (*узав хліба а солонини*), *ба 'і', 'та'* (*знає токарство ба й стельмахує*), *що 'та'* (*іде він що іде, аж тут зголоднів; їдуть що їдуть, а нараз стали; слухав що слухав, а врешті каже*);

протиставними: *да 'але'* (*я напою, да не медом*), *знов 'а'* (*пани мають свою забаву, мужики знов свою*);

розділовими: *ба 'то'* (*намагався говорити ба за це, ба за те*), *вадь 'або'* (*вадь пригни а вадь зламай*), *ци 'чи'* (*цілуй землю ци твоя ци чужа*).

Складнопідрядні речення в західноукраїнському варіанті літературної мови від складнопідрядних речень у загальноукраїнській мові в

багатьох випадках відрізнялися підрядними сполучниками. Ненормативні сполучники використовували в підрядних реченнях:

означальних: *гей* 'такий, як' (*Співанка, гей сумний шум у лісі*), *же* 'який', 'яка', 'яке' (*Дівчина, же пасе гуси*);

додаткових: *гейби* 'немов' (*Гейби буря мела, так утівав*), *гі* 'як' (*Гучит, гі сова*), *де* 'що', 'як' (*Най тебе Бог поб'є, де ти нам вік пустив марне*), *коби* 'щоб' (*Як умру, коби посадила рожу*), *ні* 'як' (*Кинув, ні ту квітку*), *отік* 'як' (*Війна, отік чума*);

часових: *заки* 'поки' (*Заки рушать, пускайте*), *заким* 'поки' (*Пролила сльозу, заким настав той день*), *ніж* 'поки' (*Сміялась, ніж тя світ закрив*), *нім* 'перед тим, як' (*Нім сказати, сядьмо*), *пок* 'поки' (*Пок громада прочумалась, біда прочунялась*);

умовних: *коб* 'коли б' (*Коб не негода, я би вже з'їздив*), *коби* 'якщо' (*Коби я був Дунаєм, не плив би я на море*), *наколи* 'якщо' (*Останеться молодю, наколи побачить, як в'януть живі сотворіння*), *най* 'якби не' (*Хоть най як втікає, він їй луком настигає*);

мети: *би* 'щоб' (*Світи місяцю, би було ясно*), *коб* 'щоб' (*Галичанко люба й мила, коб надія не завела*), *чей* 'щоб' (*Ждуть, чей хто що з чужини завів*). Підрядний сполучник мети *аби* в сучасній загальноукраїнській мові перейнятий від західноукраїнського варіанта літературної мови.

Щодо порядку слів у реченні, то в західноукраїнському варіанті літературної мови особливість становило препозитивне вживання зворотної частки *ся, сь, си* при дієсловах (*ся поклонив, сь біліють, сь припала, си діє, але єсть сь молодю*). Зокрема препозитивним було вживання частки *ся* в ролі зворотного займенника *себе* (*дай сь бачити, дай сь чути*). У формах дієслів майбутнього часу препозитивним було вживання допоміжного дієслова *му, меш, ме, мемо, мете, муть* (*му читати, меш сидіти, ме стояти, мемо видіти, мете сидіти, муть сміятися*).

Розглянуті особливості синтаксису в західноукраїнському варіанті літературної мови зумовлені впливом на літературну мову південно-західних говорів, частково використанням у мові творів західноукраїнських діячів культури архаїчних конструкцій, перейнятих від староукраїнської літературної мови.

1. *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Граматика української (руської) мови. — Львів, 1928. — 210 с.

2. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. — К., 1972. — 316 с.

Ivan Matviyas (Kyiv)

THE PECULIARITIES OF SYNTAX IN THE WEST UKRAINIAN VARIANT OF LITERARY LANGUAGE

The article focuses on the peculiarities of syntax in the West Ukrainian variant of literary language, which differ from syntax in common literary language.

Key words: variant of literary language, combination of words, syntactical construction, simple sentence, complex sentence.